

A hettiták és az idegen kultuszok

Simon Zsolt

A szakirodalom általános, szinte közhelynek számító felfogása szerint az ókori Kis-Ázsia legjelentősebb államalakulata, a késő bronzkori ókori Kelet egyik nagyhatalma, a hettiták tiszteletet és toleranciát tanúsítottak az idegen istenekkel szemben,¹ s ennek jegyében a meghódított területek isteneit integrálták a hettita pantheonba.² A nézetet egyedül D. Schwemer kérdőjelezte meg,³ mint látni fogjuk, alapos indokokkal. A probléma megértéséhez azt kell körüljárnunk, mi is számított idegennek a hettiták szemében (§1), milyen típusai voltak az idegen isteneknek (§2), s hogyan zajlott az átvételük (§3).

1. Mi az idegen?

A hettiták természetesen világosan megkülönböztették magukat az idegenektől, a nem-hettitáktól (*araszena*). E fogalom (melyet a 'határ' jelentésű szóból képeztek)

¹ Például Ekrem AKURGAL: *Die Kunst der Hethiter*. Hirmer, München 1961. 49: „eine selbstbewußte, wohl politisch bedachte religiöse Toleranz” (követi Trevor R. BRYCE: *Life and Society in the Hittite World*. Oxford University Press, Oxford 2002. 136); Shoshana R. BIN-NUN: *The Tawananna in the Hittite Kingdom*. Winter, Heidelberg 1975. (Texte der Hethiter 5) 188 („most tolerant, ancient country, in which all gods were honoured”); Heinrich OTTEN: „Blick in die altorientalische Geisteswelt. Neufund einer hethitischen Tempelbibliothek”, *Jahrbuch der Akademie der Wissenschaften in Göttingen* 1984. 50–60. 52: „eine große Toleranz ... gegenüber fremden Kulturen und Riten”; Itamar SINGER: „The Thousand Gods of Hatti”. *The Limits of an Expanding Pantheon*, *Israel Oriental Studies* XIV (1994) 81–102. 88: „for the Hittites respect and reveration was due to all gods, both their own and those of others”.

² Trevor R. BRYCE: „History”, in H. Craig MELCHERT (szerk.): *The Luwians*. Brill, Leiden — Boston 2003. (Handbuch der Orientalistik 86) 27–127. 84: „their overlord's policy of incorporating the gods of all conquered regions into the Hittite pantheon”; Jörg KLINGER: *Die Hethiter*. Beck, München 2007. 81: „Anstatt die eigenen religiösen Vorstellungen mit Macht zu verteidigen, haben die Hethiter scheinbar besonders großen Wert darauf gelegt, Fremdes aufzu- und zu übernehmen.”

³ Daniel SCHWEMER: „Fremde Götter in Hatti. Die hethitische Religion im Spannungsfeld von Synkretismus und Abgrenzung”, in Gernot WILHELM (szerk.): *Hattuša-Boğazköy im Spannungsfeld des Alten Orients*. Harrassowitz, Wiesbaden 2008. 137–157. Talán e vélekedés általánosan elterjedt mivel-tának tudható be, hogy a megközelítésükben amúgy nagyon eltérő hettita vallástörténeti kézikönyvek — Volkert HAAS: *Geschichte der hethitischen Religion*. Brill, Leiden — Köln — New York 1994. (Handbuch der Orientalistik 15); Maciej POPKO: *Religions of Asia Minor*. Dialog, Varsó 1995; Piotr TARACHA: *Religions of the Second Millennium Anatolia*. Drezda — Wiesbaden 2009. (Dresdner Beiträge zur Hethitologie 27) — a kérdésnek nem szentelnek külön figyelmet.

teljesen semleges, semmilyen értékítélet nem járul hozzá.⁴ Fontos aláhúzni, hogy a megkülönböztetés nem etnikai vagy nyelvi, hanem szigorúan politikai alapú volt: önmeghatározásuk szerint a hettiták egyszerűen a Hettita Birodalom alattvalói,⁵ függetlenül tényleges nyelvi hovatartozásuktól (hettita, hattí, palái, luvi vagy bármi egyéb). Ez a megkülönböztetés megjelent a vallás terén is:⁶ egyfelől a templomi személyzetnek szóló előírások (CTH 264) szerint az idegeneknek halálbüntetés terhe mellett tilos volt a belépés a hettita templomokba;⁷ ez alól mindössze a csak akkadografikus írásmódban ismert, *UBÁRU*-nak nevezett egyének (kb. külföldi hivatalos személyek) képeztek kivételt, akik részt vehettek a kultuszban s az ünnepi rítusokban.⁸ Másfelől megkülönböztették a „mi” istenünket az „ő” istenüktől, azaz különbséget tettek a hettita és a nem-hettita istenségek között, mégpedig a legkorábbi időszakról fogva.⁹ Meg kell azonban különböztetnünk a Hettita Birodalmon belül a szoros értelemben vett

⁴ Elemzéséhez ld. Jörg KLINGER: „Fremde und Außenseiter in Hatti”, in Volkert HAAS (szerk.): *Außenseiter und Randgruppen. Beiträge zu einer Sozialgeschichte des Alten Orients*. Universitätsverlag, Konstanz 1992. 187–212 (194–195). Ld. még a *natta āra* kb. ’tabu’ fogalmát, mely szintén szolgált a hettita és nem-hettita dolgok kulturális lehatárolására, vö. Yoram COHEN: *Taboos and Prohibitions in Hittite Society. A Study of the Hittite Expression natta āra (not permitted)*. Winter, Heidelberg 2002. (Texte der Hethiter 24) Különösen: 168.

⁵ DUMU / LÚ.MEŠ KUR^{URU}Hatti, vö. Annelies KAMMENHUBER: „Hethitisch, Palaisch, Luwisch und Hieroglyphenluwisch”, in Johannes FRIEDRICH et al. (szerk.): *Altkeleinsiasiatische Sprachen*. Brill, Leiden — Köln 1969. 119–357 (Handbuch der Orientalistik 1.2.1–2.2) (123, 126; irodalommal); Trevor R. BRYCE: *The Kingdom of the Hittites*. Oxford University Press, Oxford 2005². 19.

⁶ Vö. Manfred HUTTER: „Luwische Religion in den Traditionen aus Arzawa”, in Gernot WILHELM (szerk.): *Akten des IV. Internationalen Kongresses für Hethitologie. Würzburg, 4.–8. Oktober, 1999*. Harrassowitz, Wiesbaden 2001. (Studien zu den Boğazköy-Texten 45) 224–234 (224–225).

⁷ §6/2, Ada TAGGAR-COHEN: *Hittite Priesthood*. Winter, Heidelberg 2006. (Texte der Hethiter 26) 46–48, 73–74, 98–99. Manfred HUTTER: „Aspects of Luwian Religion”, in H. Craig MELCHERT (szerk.): *The Luwians*. Brill, Leiden — Boston 2003. (Handbuch der Orientalistik 86) 211–280 (216–217) ebben az összefüggésben felhívja a figyelmet egy szöveghelyre (KUB 17.21 i 1–3, iii 8–16), mely szerint a — Hettita Birodalomtól északra élő — kaskák nem képesek a hettita isteneknek megfelelő tiszteletet nyújtani, de a szöveghely arról szól, hogy a kaskák által elpusztított hettita településeken a pusztulás miatt az istenek nem kapják meg a megfelelő tiszteletet. A hettita szövegekre a táblatöredék jelzete (mint itt a KUB 17.21) és a kompozíció száma (mint itt a CTH 264) szerint hivatkozunk. A rövidítések feloldása és a szövegekhez tartozó könyvészet megtalálható Silvin KOŠAK: *Konkordanz der hethitischen Keilschrifttafeln*. Mainz—Würzburg 2002–. www.hethport.uni-wuerzburg.de/hetkonk világhálós adatbázisában, a szöveghelyeket illetően a német filológiai rövidítéseket használom.

⁸ KLINGER (4. jz.) 199–204.

⁹ Itamar SINGER: „«Our God» and «Their God» in the Anitta Text”, in Onofrio CARRUBA — Mauro GIORGIERI — Clelia MORA (szerk.): *Atti del II Congresso Internazionale di Ittitologia. Pavia, 28 giugno – 2 luglio 1993*. Iuculano, Pavia 1995. 343–349 (Studia Mediterranea 9) Ld. az ún. Anitta-szöveget — CTH 1; az amúgy sem kielégítő magyar fordítás, BOLEGA Erika: *Az Anitta-felirat (i. e. 1600 körül)*. JATE Történelem Diákkör, Szeged 1995 (Documenta Historica 25), e kulcspontokon teljesen rossz —, amely tartalmilag a Hettita Birodalmat megelőző kárum-korra utal vissza, de maga a kompozíció óhettita.

hettita területeket — Felső Ország, Alsó Ország, Tarhuntassa, Kizzuwatna¹⁰ — a későbbi hódításoktól,¹¹ ugyanis csak a magterületek istenei minősültek hettita istennek (vö. még lentebb).¹² A megkülönböztetés nemcsak az istenekre vonatkozott, hanem a kultuszra magára is, amelyet „hettita stílusban” kellett vezetni,¹³ minthogy például egy adott rítus bemutatásának volt hettita és arzawai változata is.¹⁴ A továbbiakban ezt a politikai alapon definiált hettita vallást az „idegen” vallásokkal szembeállított egységes tömbként kezeltem, még ha — természetesen — e hettita vallásnak is több, elsősorban társadalmilag definiálható változata létezett¹⁵ (az alább tárgyalandó kérdésekben nem látszik különbség az egyes hettita társadalmi rétegek szokásaiban).

A vélelmezett toleranciával és az ‘idegen’ szó semlegességével szemben csak egy eset merült fel a szakirodalomban, amikor II. Mursili hettita király a babilóniai származású mostohaanyjával konfliktusba kerülve azzal vádolta volna meg őt, hogy a hettita halottkultusz helyett babilóniai szokásokat terjeszt. Ám valószínűleg félrefordításról van szó, a konfliktus tárgya pedig a pöre politikai-gazdasági befolyás volt.¹⁶

2. Az idegen istenek típusai

Nekünk, a kései tudósoknak a hettita pantheon tele van idegen istennel (a hettita mellett hattí, luvi, és palái istenségekkel, a hurrikhoz ld. később), amelyek csoportjait a kutatás precízen ki is tudta mutatni, s amelyeket kultuszrétegeknek (*Kultschichten*) keresztelt el.¹⁷ Valójában ezek az istenek a hettitáknak egyáltalán nem voltak idegenek, amint azt a hettita államközi szerződésekből tudjuk, melyek a szer-

¹⁰ A hettita szavak kiejtéséről ld. a záró jegyzet * után.

¹¹ E kulturális–politikai felosztás szépen korrelál a régészeti adatokkal is, ld. Claudia GLATZ: „Empire as Network: Spheres of Material Interaction in Late Bronze Age Anatolia”, *Journal of Anthropological Archaeology* XXVIII (2009) 127–141 (138 Abb. 9); Uő: „The Hittite State and Empire from Archaeological Evidence”, in Sharon R. STEADMAN — Gregory MCMAHON (szerk.): *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia*. Oxford University Press, Oxford 2011. 877–899 (886: Fig. 40.2); Andreas SCHACHNER: „Das 16. Jahrhundert v. Chr. — eine Zeitenwende im hethitischen Zentralanatolien”, *Istanbulur Mitteilungen* LIX (2009) 9–34 (17, Abb. 4).

¹² SINGER (1. jz.) 94–95; Itamar SINGER: *Muwatalli's Prayer to the Assembly of Gods Through the Storm God of Lightning (CTH 381)*. Scholars Press, Atlanta 1996. 175–177.

¹³ Szó szerint „*Hattušaš iwar*”, vagyis ‘hattusaiként’, a főváros neve az ókori Keleten *pars pro toto* az egész birodalmat jelentette. A szöveghelyek a templomot illetően: KUB 21.17 Rs. iii 7’–8’; az áldozatot illetően: KUB 5.6+ Vs. ii 55, 62, Rs. iii 6.

¹⁴ KUB 5.6 + KUB 18.54 (CTH 570) iii 24–26, 35–37. HUTTER (6. jz.) 228, SCHWEMER (3. jz.) 137; irodalommal.

¹⁵ Melyekhez ld. elsősorban Manfred HUTTER: „Methodological Issues and Problems in Reconstructing «Hittite Religion(s)»”, in Aygül SÜEL (szerk.): *VII. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri. Çorum 25-31 Ağustos 2008 I. T. C. Çorum Valiliği*, Ankara 2010. 399–416.

¹⁶ KLINGER (4. jz.) 199, irodalommal.

¹⁷ A fogalom kritikai áttekintéséhez ld. Jörg KLINGER: *Untersuchungen zur Rekonstruktion der hattischen Kultschicht*. Harrassowitz, Wiesbaden 1996. (Studien zu den Boğazköy-Texten 37) 6–16.

zödést védő istenek között akkurátusan felsorolják az állami pantheon tagjait, melyben minden kultuszréteget megtalálhatunk.¹⁸ Ez a pantheon egy hosszú, még az írásos források megjelenése előtti akkulturáció eredménye — a törzsterületek már a kezdetektől fogva kevert lakosságúak és kultúrájúak voltak¹⁹ —, amelynek részletei épp ezért sokszor nem világosak. Ezen összetett folyamat szélsőséges példája, hogy bizonyos nagybirodalmi kultuszinventár-szövegek (CTH 510, 511) alapján talán még az óasszír korból is „ottragadt” Kappadókiában néhány asszír és szíriai isten (pl. Assur, Harrán Viharistene, Balíh folyóisten).²⁰ Mindezek alkotják a hettita szövegekben található istenek legnagyobb kategóriáját, az „öröklött” isteneket.

Az „idegen istenek” tehát valójában a később beillesztett, ill. az alkalmilag átvett isteneket jelenti. Az alkalmilag átvett istenek nem túlzottan informatívak kérdésünk szempontjából, éppen sajátos mivoltukból fakadóan: egy orákulum-szöveg például arról érdeklődik, hogyan is kell rituálisan kezelni a hettita udvarba küldött két, ahhiyawai, ill. lazpai (lesbosi) istenséget (sajnos név nélkül említik őket).²¹ Itt ugyanis arról az ókori keleti diplomáciában bevett gyakorlatról van szó, amikor az uralkodók egymásnak küldözgetnek segítő istenségeket (mármint a szobraikat), azaz ez nem is tényleges átvétel, hanem pusztán alkalmi segítségnyújtás.²² Tehát a később beillesztett, tudatosan átvett istenek csoportjához kell fordulnunk.

3. A tudatos átvétel kérdései

A hagyományos felfogás szerint az idegen istenek átvétele a következőképpen zajlott: a római *evocatio*-hoz hasonlóan az isteneket mintegy kihívják és áttelepítik az ellenséges városból a sajátjukéba, s beemelik a saját pantheonjukba, fizikai síkon pedig elviszik az isten szobrát az új templomába.²³ Ez a kép azonban több ponton problémás.

¹⁸ Daniel SCHWEMER: „Das hethitische Reichspantheon. Überlegungen zu Struktur und Genese”, in Reinhard Gregor KARTZ — Hermann SPIECKERMANN (szerk.): *Götterbilder, Gottesbilder, Weltbilder I. Polytheismus und Monotheismus in der Welt der Antike I. Ägypten, Mesopotamien, Persien, Kleinasien, Syrien, Palästina*. Mohr Siebeck, Tübingen 2006. 241–265.

¹⁹ Petra GOEDEGEBUURE: „Central Anatolian Languages and Language Communities in the Colony Period. A Luwian-Hittian Symbiosis and the Independent Hittites”, in Jan G. DERCKSEN (szerk.): *Anatolia and the Jazira during the Old Assyrian period*. NINO, Leiden 2008. 137–180. (Old Assyrian Archives Studies 3.)

²⁰ SCHWEMER (3. jz.) 150–151.

²¹ KUB 5.6+ Vs. ii 57–64 (CTH 570). Figyelemreméltó, hogy Lazpa esetén nem ismerik a rituális gyakorlatot, holott tudjuk, a lazpai bíborfestők egy hettita vazalluskirályság, a Sēha Folyó Völgye Királyságának alattvalói voltak, ld. Itamar SINGER: „Purple-Dyers in Lazpa”, in Billie Jean COLLINS — Mary R. BACHVAROVA — Ian C. RUTHERFORD (szerk.): *Anatolian Interfaces. Hittites, Greeks and their Neighbours. Proceedings of an International Conference on Cross-Cultural Interaction, September 17–19, 2004, Emory University, Atlanta, GA*. Oxbow, London 2008. 21–44.

²² SCHWEMER (3. jz.) 149–150, uo. más lehetséges példáról.

²³ Albrecht GOETZE: *Kleinasien*. Beck, München 1957². (Handbuch der Altertumswissenschaft 3.1.3. Kulturgeschichte des Alten Orients 3.1) 128, 135; SINGER (1. jz.) 83–90; BRUCE (1. jz.) 135.

Valóban bevett gyakorlat a hattita történelem hajnala óta a legyőzött város templomainak kifosztása és az istenszobrok elzsákmányolása; még ha I. Mursili után ezt nem is említik, gyakorolni gyakorolták: ugyanis külön kitérnek arra, ha — stratégiai okokból — meg kellett egy templomot kímélni.²⁴ Azonban a meghódított területek istenei nem adatoltak a Hettita Birodalomban, azok sem, amelyeknek a szobrait adatolhatóan elvitték.²⁵ Sőt, a meghódított területek istenei továbbra is idegennek számítottak: noha Arzawa (Nyugat-Kisázsia) II. Mursili óta hattita uralom alatt állott, az arzawai istenségek nem jelennek meg a szerződéseknek a hattita állami pantheont tükröző istenlistáiban, vagyis nem tekintették őket hattitának.²⁶ Mindez viszont azt is jelenti, hogy a meghódított területek isteneit az általános felfogással szemben nem integrálták (Kizzuwatna különleges esetéhez ld. lentebb). Egészen apró kivételt jelentenek Hassuwa, Ulama és Tawanaka istenei, amelyeket még I. Hattusili zsákmányolt el: csakhogy ezek sem lettek felvéve az ünnepek szabályos istenlistáiba (magyarázatukhoz ld. lentebb).²⁷

A másik nagy probléma az *evocatio* kérdése:²⁸ valóban ismeretes egy ún. *evocatio-rítus* (CTH 423²⁹), amelyben a legyőzött város istenségeit előhívják, és meggyőzik, hogy forduljanak el hazájuktól, és ezentúl a hattita nagykirályt támogassák. Ezt már az első szövegkiadók is a római *evocatio*-val hasonlították össze,³⁰ melynek klasszikus példája Veii 396-os elfoglalása, amikor a rómaiak evokálták Iunót a város elfoglalása előtt, majd utána az Aventinuson állítottak neki templomot. Csakhogy közelebről megnézve a két esemény nem igazán párhuzamos: mivel egyfelől a hattita rítust nem a meghódítás előtt, hanem a győzelem után hajtják végre; másfelől nem ígérnek semmit, különösen nem fővárosbéli kultuszt az isteneknek. Amit kapnak, az csak egy áldozat a rítuson belül (juh, kenyér, sör). Mindennek pedig az az oka, hogy a kontextus teljesen eltérő.

Ritka esetekben — persze csak ha az istenek is egyetértettek vele (amit egy orákulum segítségével tudakoltak meg) — a hattita nagykirály elrendelhetette a meghódított város teljes megsemmisítését, amely után a földjét a Viharistennek áldozta (*šippand-*, *šuppiyahh-*), pontosabban annak bikáinak adta legelőül, a terület újbóli

²⁴ Ld. SCHWEMER (3. jz.) 140–143 elemzését.

²⁵ SCHWEMER (3. jz.) 143. Itt nem lehet arra hivatkozni, hogy az *argumentum e silentio* nem jó érv, mert a mintegy harmincezer táblatöredék, melynek fele vallási tárgyú, tekintélyes mennyiségű istenséget nevez meg még tekintélyesebb számú alkalommal — lexikonjuk: Ben H. L. VAN GESSEL: *Onomasticon of the Hittite Pantheon 1-3*. Brill, Leiden — Boston 1998–2001. (Handbuch der Orientalistik 33)

²⁶ HUTTER (7. jz.) 217–218, irodalommal, vö. még SINGER (1. jz.) 92–93; UŐ (11. jz.) 175–177.

²⁷ SCHWEMER (3. jz.) 143–144, irodalommal.

²⁸ Mindehhez részletesen ld. SCHWEMER (3. jz.) 144–147.

²⁹ Giuseppe F. DEL MONTE: „The Hittite Herem”, *Babel und Bibel II* (2005) 21–45. (Gs. Igor M. Diakonoff) 27–45.

³⁰ Volkert HAAS — Gernot WILHELM: *Hurritische und luwische Riten aus Kizzuwatna*. Neukirchener — Butzon und Bercker, Neukirchen-Vluyn — Kevelaer 1974. (AOAT Sonderreihe 3) 234–235.

benépesítése pedig tabu lett (*natta āra*).³¹ Azaz, ha ragaszkodunk a római vallástörténeti terminológiához (amely egyébként szembemegy az „*Eigenbegrifflichkeit*” alapvető módszertani elvével, vagyis hogy minden kultúrát a saját terminusaival írjunk le),³² akkor itt *consecratio*-val állunk szembe, az ún. *evocatio*-rítus voltaképp nem más, mint egy *consecratio*-rítus.³³

De mi történik az istenekkel, mikor egy várost eltörölnék a föld színéről? A rítus célja a város teljes kitakarítása a megsemmisítés előtt, s ebbe mind az emberek, mind az istenek beletartoznak: hettita szokás szerint az embereket deportálják, javait (beleértve a templomok javait, tehát az istenszobrokat is) zsákmányként elviszik, az isteneket pedig kihívják. A kérdés az, vajon a kihívást követően áttelepítették-e az isteneket is, ahogy a lakosságot? Itt érdemes visszatérni a fentebb már említett nagyon kevés istenségre, akiket, ha alárendelt szerepben is, de beillesztettek: ugyanis az egyik említett város, Ulama sorsát jól ismerjük, s ennek a városnak bizony az elpusztítás jutott osztályrészül. Azaz teljes megsemmisítés esetén valóban történt istenátvétel, bár ezek az istenek alacsonyabb rangúakként lettek betagolva. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy a teljes megsemmisítés kivétel volt, így ez a típusú integráció is kivétel-számba ment, nem véletlen tehát, hogy olyan kevés példa ismert.

A harmadik probléma az a burkolt feltevés, hogy a hettiták csak háborúval vettek át isteneket, pedig a mennyiségileg legnagyobb átvétel az észak-szíriai–hurri istenekkel és képzetekkel átítatott kizzuwatnai istenvilág átvétele volt a régió I/II. Tudhaliya általi végleges bekebelezése után — ám ez nem egy háborúban elpusztított ország isteneinek átvételét jelentette, hiszen a meghódított területek isteneit, mint láttuk, vagy nem integrálták, vagy csak nagyon alacsony rangúakként, ezzel szemben a kizzuwatnai istenek és kultuszok kifejezetten előkelő pozícióba kerültek, amit jól példáz a hettita főváros melletti yazılıkayai sziklaszentély „A” kamrájának hurri istenvilága (és kultusza).³⁴ A kutatásban ezért az sosem volt kétséges, hogy itt az uralkodóház irányította átvételről van szó, csak a részletekben volt eltérés. A korai kutatás szerint I/II. Tudhaliyával egy új, hurri eredetű kizzuwatnai dinasztia lé-

³¹ DEL MONTE (29. jz.). Vö. még Sylvia HUTTER-BRAUN SAR: „Die Terminologie der Zerstörung eroberten Acker- und Siedlungslandes in hethitischen Königsinschriften”, in Bernhard SCHOLZ (szerk.): *Der orientalische Mensch und seine Beziehungen zur Umwelt. Beiträge zum 2. Grazer Morgenländischen Symposium (2.–5. März 1989)*. K. n., Graz 1989. 201–218). A hettita „tabu” fogalmához ld. COHEN (4. jz.).

³² Ezt az ókori Kelet kutatásába Benno LANDSBERGER: „Die Eigenbegrifflichkeit der babylonischen Welt”, *Islamica* II (1926) 355–372 vezette be.

³³ Vö. már Hanna ROSZKOWSKA-MUTSCHLER: „«... and on its site I sowed cress...» Some Remarks on the Execration of Defeated Enemy Cities by the Hittite Kings”, *Journal of Ancient Civilizations* VII (1992) 1–12 (8–9).

³⁴ A régi közzélekedés szerint a hettita birodalmi pantheont képezi le; vö. legújabban KLINGER (2. jz.) 82. Ám az ábrázolások csak egy kizzuwatnai áldozattípus, a *kaluti* isteneit képezik le, amely a Viharisten hurri változata kultuszának része volt. Emellett a sziklaszentély istenei gyökeresen eltérnek a hettita birodalmi pantheonnak az állami szerződésekből I/II. Tudhaliyától kezdve a birodalom széteséséig megjelenő kanonizált formájától; minderre ld. SCHWEMER (18. jz.).

pett trónra, amely hozta magával isteneit. Most, hogy az újabb leletek fényében ez az elmélet tévesnek bizonyult, a kizzuwatnai hódítást követően, odavalósi királynékhoz kötik e kultuszok bevezetését.³⁵

A kizzuwatnai istenek esetével tudjuk azt is megérteni, mi is történt, amikor mégiscsak átvettek idegen isteneket a hettiták. A válasz kulcsa az „Éj Istennőjének Áttelepítése” nevű rítus (CTH 481), amely egy kizzuwatnai istenség hettita földre történő telepítését írja le: egy második templomot építenek az istennőnek, leírják, hogyan, majd invocálják az istennőt, a szokott módon áldozatot mutatnak be neki, végül felszólítják, őrizze meg személyiségét vagy egyéniségét, de istenségét ossza ketté, és költözzön az új templomba, ahol ugyanúgy mindent meg fog kapni, mégpedig a régi módon.³⁶ A hettiták egyébként teljesen tudatában voltak annak, hogy így egymásnak megfeleltethető helyi istenek jöttek létre, ezt jól mutatja az a sokat idézett passzus is, amelyben Puduhepa királyné az Arinnai Napistennőhöz intézett imájában megemlíti, hogy az istennőt Szíriában Hebatnak hívják.³⁷

Ezzel lényegében számot adtunk majdnem mindegyik idegen istenségről, van azonban még néhány kivétel, melyek eredete nem világos. A CTH 510, 511 szövegek megemlítik (a kelet-anatóliai) Azzi és Hayasa országainak Viharisteneit is Kappadókiában, melyek útja teljesen rejtélyes. Felmerült, hogy talán a fentebb is említett deportálásokkal kerültek oda, vagyis az áttelepítettek hozták volna őket magukkal;³⁸ de az is felvethető, hogy mivel a deportálás összefügghetett egy adott város megsemmisítésével, ők is afféle *consecratio* során integrált istenek lennének (erre viszont bizonyítékunk nincs). A másik nagy kivétel az Aleppói Viharisten, aki valószínűleg már az óhettita korban is jelen van, s igazából nem tudni, hogyan (és mikor) kerül Anatóliába.

³⁵ Bernd JANOWSKI — Gernot WILHELM: „Der Bock, der die Sünden hinausträgt. Zur Religionsgeschichte des Azazel-Ritus Lev 16, 10.21f.”, in Bernd JANOWSKI — Klaus KOCH — Gernot WILHELM (szerk.): *Religionsgeschichtliche Beziehungen zwischen Kleinasien, Nordsyrien und dem Alten Testament. Internationales Symposium, Hamburg, 17.–21. März 1990*. Universitätsverlag Freiburg — Vandenhoeck & Ruprecht, Freiburg — Göttingen 1993. 109–169. (Orbis Biblicus et Orientalis 129) 160; Ian RUTHERFORD: „Preface”, *Journal of Ancient Near Eastern Religions* VI (2006) 1–8 (5); Susanne GÖRKE: „Religious Interactions between Hattuša and Northern Syria”, in Panagiotis KOUSOULIS — Konstantinos MAGLIVERAS (szerk.): *Moving Across Borders. Foreign Relations, Religion, and Cultural Interactions in the Ancient Mediterranean*. Peeters, Leuven — Paris — Dudley (MA) 2007. 239–248. (Orientalia Lovaniensia Analecta 159) 248. Az „új dinasztia”-hipotézis problematikájához magyarul ld. SIMON Zsolt: „Hettita királylista”, *Ókor* IX/1 (2010) 66–69 (67–68), irodalommal.

³⁶ Richard H. BEAL: „Dividing a God”, in Paul MIRECKI — Marvin MEYER (szerk.): *Magic and Ritual in the Ancient World*. Brill, Leiden 2002. 197–208; Jared L. MILLER: „Setting Up the Goddess of the Night Separately”, in COLLINS — BACHVAROVA — RUTHERFORD (21. jz.) 67–72.

³⁷ KUB 21.27 i 4–6.

³⁸ SCHWEMER (3. jz.) 150–152.

4. Összefoglalás

Mindez tehát azt jelenti, hogy a hettiták nem igazán imádtak idegen isteneket, és rendszerszerűen nem is emeltek át pantheonjukba efféléket? A válasz igen. Nincsenek bizonyítékok arra, hogy a hettiták más politeista népektől eltérően toleránsabbak lettek volna az idegen istenekkel szemben vagy nagyobb tiszteletet tanúsítottak volna irántuk. Amennyire forrásainkból látjuk, az idegen istenek hidegen hagyták őket, leszámítva a nagyon különleges eseteket (mint a diplomáciai segítségként küldött istenek; egy elpusztításra ítélt város istenei, amelyekkel mégiscsak kezdeni kellett valamit; vagy az uralkodói óhaj), idegen isteneket maguktól nem integráltak, csak alkalmilag, ha szükség volt rá (és akkor sem kerültek magas pozícióba). Vagyis épp az ellenkezőjét figyelhetjük meg a bevezetőben állítottaknak.

Ez a bizonyos fokú érdektelenség a hettiták részéről egy tágabb kulturális kontextusba is beilleszthető: noha több kutató is úgy véli, a hettiták pozitívan álltak az „idegen”-hez,³⁹ élénken érdeklődtek más kultúrák iránt, sőt egyfajta kulturális kozmopolitizmus jellemezte őket,⁴⁰ nagyon beszédes a hettita Észak-Levante–Szíria és az egyiptomi Dél-Levante közötti különbség, amely a hettita és az egyiptomi kulturális attitűd közötti eltérést világítja meg. Az egyiptomi Levante esetén felülről, az egyiptomi oldalról érkező aktív egyiptizálás zajlik, míg a hettiták részéről, a hatalomtechnikai beavatkozásokat leszámítva, semmi ilyesmit nem látunk, hagyták, hogy folyjék minden a régi medrében,⁴¹ így viszont itt egy alulról felfelé ható, helyi kezdeményezésű akkulturációs folyamatot figyelhetünk meg (ez viszont nyilván a hettita istenek átvételéhez vezet és nem fordítva, s melynek eredménye a helyi hettita utódállamok pantheonjában jól meg is figyelhető).⁴² Más szavakkal, és ezt az „idegen” szó hettita konnotációi is alátámasztják, a hettiták semlegesen, erősebben megfogalmazva érdektelenül fordultak az őket körülvevő világhoz. (Itt érdemes felidézni a hettita vazallus lazpai bíborfestők említett esetét, akiknek az isteneiről a hettiták semmit nem tudtak, noha az uralmuk alatt álltak.) A hettiták és az idegen istenek valóban két külön világot alkottak.

(A kézirat 2016-ban lezárult. A Szerk.)

³⁹ KLINGER (4. jz.) 205.

⁴⁰ SINGER (1. jz.) 82 (és 4. jz.), sajnos érvelés nélkül.

⁴¹ Hermann GENZ: „Hethitische Präsenz im spätbronzezeitlichen Syrien. Die archäologische Evidenz”, *Baghdader Mitteilungen* XXXVII (2006) 499–509 (504–505).

⁴² A kérdés részletes elemzéséhez ld. SIMON Zsolt: „Die hethitische Präsenz in der Levante während der Spätbronzezeit. Archäologische vs. schriftliche Quellen”, *Altorientalische Forschungen* XL (2013) 295–313.

* A könyv ismeretterjesztő jellege miatt a szerkesztő kérésére a főszövegben és a jegyzetek folyó magyar szövegében mellékjel nélküli betűkkel írom át az ókori keleti szavakat. (A könyvészeti adatokban és a dőlt betűs átírásokban a szokott módon.) A tudományos átírásban *š*-sel jelölt mássalhangzó itt *s* (hangértéke: [palatalizált?] *sz*), a *h* és a *hh* közelebből nem meghatározott torokhangok, a *y j*-nek, a *z c*-nek, a *w* pedig az angol *w*-nek ejtendő. — A török *Boğazköy* helynévben a *ğ* betű nem ejtendő.